

Предговор	4
1. Увод	6
1.1 Цели	6
1.2 Задачи	15
1.3 Структура на изследването	16
1.4 Корпус.....	17
2. Периоди в развитието на българския и немския език.....	18
2.1 Периоди в развитието на българския език	20
2.2 Периоди в развитието на немския език	24
2.3 Общи черти в развитието и периодизацията на българския и немския език	30
2.4 “Тридялбата” в периодизацията на българския и немския език....	34
3. Залогът в индоевропейския праезик	39
4. Залогови отношения в германски и праславянски езици	46
5. Значението на готския език и готския медиопасив за развитието на немския език	56
6. Залогът в старовисоконемския език и в старобългарския език.....	68
Влияние на старогръцкия и латинския език	68
6.1 Залогът в старовисоконемския език	68
6.2 Залогът в старобългарския език	90
6.3 Изводи	101
7. Развитие на системата на залога в средновисоконемския и среднобългарския език	103
7.1 Развитие на системата на залога в средновисоконемския език	103
7.2 Развитие на системата на залога в среднобългарския език .	118
7.3 Изводи	129
8. Налагане на залоговата парадигма в ранновисоконемския и в ранния новобългарски език	130
8.1 Налагане на залоговата парадигма в ранновисоконемския език	130
8.2 Налагане на залоговата парадигма в ранния новобългарски език	150
8.3. Изводи	155
9. Заключение	156
Използвана литература	163

© Антоанета Михайлова

© Страдателният залог в немски и в български език
(сравнително диахронно изследване)

ISBN 978-954-680-642-0

Университетско издателство „Неофит Рилски“
Благоевград 2009

Предговор

Глаголната категория залог и в частност страдателен залог в немския и в българския език е нееднократно изследвана, подробно описана, отричана и отново “реабилитирана” в езиковедската литература.

Причината да се разглежда тази тема за пореден път и да ѝ се посвети настоящият труд е липсата на изследване, което да сравни възникването и развитието на страдателния залог в двата езика като съпостави страдателния залог в диахронен план и се опита да намери общовалидни за двата езика тенденции на развитие, начини на формиране на парадигмата на страдателния залог, както и употребата на страдателен залог и други конструкции от полето на залоговостта в писмените паметници на немски и български език, и наред с някои типологични прилики да опише различията в системата на залога на двата езика в историческия им развой.

Едно сравнително разглеждане на коя да е граматическа категория от два далечнородствени езика се сблъска с трудности от различно естество: описание на историческото развитие на двата езика, ситуиране на граматическата категория сред другите езикови явления, издирване на евентуални общи закономерности в развитието им, хронологично проследяване на езиковите явления и на конкретната граматическа категория, намиране на подходящи за изследването писмени паметници, които да бъдат включени в корпуса, изследване и сравняване на произведенията от корпуса, паралелно разглеждане на тематично подбрани произведения от двата езика от една и съща епоха, регистриране на влиянието на други езици върху развитието на съответната граматическа категория, описание на възможности за превеждане на дадена граматическа структура, в конкретния случай изречения, в които е употребен страдателен залог, от единия на другия език, обобщаване на наблюденията, формулиране на научни и практически изводи от наблюденията, и не на последно място изясняване на понятийния апарат, който

в научната литература на немски език и български език е доста различен.

В съвременния български език са познати причастно-страдателни и възвратно-страдателни конструкции. Немският език от своя страна разполага с *Vorgangspassiv* (страдателен залог на действието, процесуален пасив) и *Zustandspassiv* (страдателен залог на състоянието, статален пасив¹), но в полето на залоговостта са разположени още множество конструкции със страдателно значение, някои от които са признати в науката за вид страдателен залог, а други за описателни форми на страдателния залог.

Прилики в развитието на формите за изразяване на страдателност в двата езика се установяват основно в почти едновременното преминаване от синтетизъм към аналитизъм на формите на страдателния залог, в използването на един и същи спомагателен глагол *съм – sein* за образуване на някои форми на страдателния залог, в някои значения на формите на страдателния залог, както и в някои от случаите на употреба на формите на страдателния залог. Различията са предимно в честотата на употреба на различните конструкции със страдателно значение, проследена в развоя на двата езика и в използването на страдателния залог в различни глаголни времена и наклонения.

В смисъла на гореизложеното смяtam, че настоящата разработка може да има приносна стойност към сравнителните изследвания с опита да проследи историческото развитие на една граматическа категория в два неблизкородствени езика, да подпомогне заинтересованите читатели в систематизирането на формите и конструкциите със страдателно значение в български и немски език, а така също и с приведените примери на употреба на страдателните конструкции в произведения от различни периоди в развитието на двата езика, разгледани в сравнителен план.

¹ Понятията процесуален и статален пасив са на Петков, 2002: 113-135.

1. Увод.

1.1. Цели.

Основна цел на настоящия труд е сравнителното диахронно разглеждане на формирането и развитието на залоговите отношения и конкретно на морфологично изразения парадигматизиран страдателен залог/пасив в български (БЕ) и немски (НЕ) език.

Така поставената основна цел изисква обяснение на поне две понятия: диахронно разглеждане и залогови отношения.

- Поне от Фердинанд дьо Сосюр насам в езиковедската литература се прави разлика между синхрония и диахрония и тази разлика не се състои само в това, че синхронните изследвания разглеждат дадено граматическо явление/ граматическа категория на определен етап от развитието му/й, съответно от развитието на езика като система, а диахронните изследвания проследяват развитието на това граматическо явление/граматическа категория в хода на времето, в т.н. исторически развой на даден език. Едните изследвания са невъзможни или поне непълни без другите. Няма цялостно синхронно изследване на граматическо явление/ граматическа категория, което да не държи сметка за предходния етап от развитието му/й и да не очертава тенденциите за по-нататъшното му/й развитие. От друга страна няма цялостно диахронно изследване на дадено граматическо явление/ граматическа категория, което да не достига до съвременното състояние на езика или поне да не се ползва от днешния език.

Затова, поставяйки си за цел сравнителното диахронно изследване на залоговите отношения в НЕ и БЕ, настоящият труд проследява тяхното развитие от времето на първите писмено засвидетелствани произведения на двата езика, като се опира и на реконструирани положения в индоевропейския (ИЕ) праезик. След това сравнява формирането и налагането на залоговите отношения в НЕ и БЕ през вековете до днес, като въз основа на примери описва налагането на парадигмата на залога в двата езика.

- Не по-лесно е дефинирането на понятието “залогови отношения”, респективно страдателен залог (СЗ)/пасив. Затруднението идва от популярната дефиниция за залога като глаголна категория, която определя отношението на граматическия подлог към действието в изречението. Това обаче не е единственото познато в науката определение за залога. Според някои български граматики от средата на миналия век например² “Залогът изразява отношение на глаголното действие към подлога (подмета) и допълнението. Когато действието излиза от подлога и минава върху допълнението, залогът е действителен (Гарван гарвану око не вади...). Когато пък действието иде от нейде (допълнението) и пада върху подмета – страдателен (Денят се познава от сутрина. – Левски бе заловен в Къкринското ханче...)”. За Андрейчин³ залогът означава активна (деятелна) или пасивна (страдателна) връзка между глаголното лице и действието и на тази основа той определя два залога в БЕ. По-късно обаче ученият ревизира мнението си и въвежда трети залог в БЕ – засебен⁴. Има и автори, които изцяло отричат съществуването на категорията залог в български, а и в останалите славянски езици⁵ или предлагат: “Терминът залог може да се изостави напълно”⁶. А в НЕ някои автори са склонни да приемат пасива за аспект, а не за залог⁷, или изобщо да го отхвърлят: “Стар упрек срещу пасива е, че той всъщност е излишен и като такъв е лукс в езика.”⁸

Въпреки разглеждането на залога в поне три сфери на езика – морфология, синтаксис, лексика – в мнозинството езици се различават два залога: деятелен, при който граматическият подлог и вършилелят на действието съвпадат, и страдателен, при

² Младенов, Василев, 1939: 298.

³ Андрейчин, 1944: 186.

⁴ Андрейчин, 1979: 363-377.

⁵ Виноградов, 1972

⁶ Младенов Ц., 1984: 36.

⁷ Beedham, 1987: 160-165.

⁸ Schlachter, 1984: 123.

който граматическият подлог е различен от вършителя на действието.

Има обаче езици, които не познават СЗ във вида, известен в НЕ и БЕ. В някои езици основният залог е страдателен, а действелният е произведен от него, получен чрез трансформация. А има и езици, в които не е отмрял старият индоевропейски медиум, в други пък медиумът замества пасива/СЗ.

Така например според релационалната типология, възникнала като опозиция на трансформационната граматика на 60-те години на ХХ век, с автори Перлмутер, Поустал, Джонсон и др.⁹ има три вида езици: ергативни (= абсолютивни), номинативни (= акузативни) и активни. Европейските езици (с изключение на баски и повечето кавказки езици) са номинативни езици. Релационалната типология приема, че от изреченията образци най-важни са простото разказно изречение, което има за предикат преходен или непреходен глагол за изразяване на действие, а от семантичните роли – агенс и пациент. Т.е. като основен падеж номинативът характеризира допълненията на непреходните глаголи независимо от тяхната семантична роля както и агенса на преходните глаголи¹⁰.

При същите предпоставки активните езици биват характеризирани както следва: Агенсът се кодира независимо от преходността/непреходността на глагола като глаголно допълнение, което носи тази семантична роля, или като глагол чрез морфологична категория, която най-често се нарича “актив”. Пациенсът, съответно един глагол, който не селегира агенс, се характеризира чрез морфологична категория, наричана често “неактив”.

Към активните езици се причисляват някои индийски езици в Южна и Северна Америка и някои тибетски езици. Обаче и в други езици се забелязват случаи на кодиране на агентивното допълнение на непреходни глаголи по начин, различен от неактивните допълнения. Напр. в НЕ (особено в

средновисоконемския) носителят на състоянието се появява предпочитамо в дателен или винителен падеж (*mich friert, mir ist angst*), докато агенсът на непреходните глаголи стои в номинатив (*ich arbeite, ich lese*). Такава точно опозиция на формите преобладава в активните езици¹¹. И в БЕ се срещат случаи на подобна употреба: *страх ме е, студено ми е*. Тези т.нар. *ми-глаголи* (*mi-Verben*) са разгледани и описани от П. Борисевич.¹²

Ергативните езици, наречени още абсолютивни, имат един основен падеж – абсолютив, в който стоят допълненията на непреходните глаголи, независимо от семантичната им роля. Вторият падеж – ергатив – служи за характеризиране на агенса на преходните глаголи. Към ергативните езици принадлежат баски, много кавказки (грузински, аварски), индийски (хинди, пенджаб), множество австралийски и ескимоски езици. Често ергативните езици са структурирани по ергативен модел само морфологично (по отношение на падежа, съгласуването на глаголните времена). Но моделът не функционира винаги последователно. Говори се за т.н. *gespaltene Ergativität* – разцепена ергативност. Така в много австралийски езици прономиналната (местоименната) система е номинативна, а номиналната (именната) система е ергативна. В индийските езици, например хинди и пенджаб, изреченията в глаголно време, което е образувано с минало причастие, са ергативни, но в останалите глаголни времена – номинативни¹³.

В тази връзка в науката е въведено понятието *антипасив*. Това е “маркирана от вербалния предикат и ограничена в своята употреба диатеза, в която агенсът се реализира в абсолютив (resp. номинатив), а пациентът по правило в косвен падеж”¹⁴. От редица примери е видно, че и в съвременния НЕ съществува възможност пациентът да бъде изразен с падеж, различен от акузатив: *Hans erwartet Grete* vs. *Hans wartet auf Grete*.(пак там).

¹¹ Bußmann, 2002: 61.

¹² Borissewitsch, 1998: 29ff.; Borissewitsch, 2002: 187-192

¹³ Bußmann, 2002: 199.

¹⁴ Bußmann, 2002: 84.

⁹ Bußmann, 2002: 561.

¹⁰ Bußmann, 2002: 472.

Единствено преводът на този пример – *Ханс очаква Грете; Ханс чака Грете* не е достатъчен, за да отхвърли хипотезата за наличност на подобни отношения в БЕ; необходимо е задълбочено проучване.

От друга страна съществуващи в санскрит и в старогръцки език наред с актив и пасив медиум (*Medium, Medio-Passiv*) продължава съществуването си в редица езици. В семантично отношение медиумът е подобен на възвратните конструкции. С него се изразява действие, което се извършва от обозначената чрез субекта величина за себе си или в свой интерес¹⁵. Интересен е приведеният от Бусман пример от старогръцки език: *didasko = ich lehre* – обучавам, уча, което е активна форма, и *didaskomai = ich lasse mich belehren* – обучавам се, уча се, обучават ме, учат ме. Последната форма има подобно на пасив значение. Това е довело до формирането на мнение в науката, че пасивът в много от индоевропейските езици е могъл да се развие от медиалните форми¹⁶.

Абрахам доказва, че при медиалните конструкции се касае „eindeutig um Eigenschaftaussagen (generische Verwendungen) und nicht um Einzelereignisse/Prädikationen über individuierte Zeitpunkte oder zeitlich begrenzte Zustände“¹⁷. Той изследва типологията на медиума в четири западногермански езика – немски, английски, нидерландски и фризийски – и установява клитичния характер на немското местоимение *sich*. Според него, за разлика от английския език, НЕ предполага по-малко ограничения за медиализиране, тъй като и непреходни глаголи могат да бъдат медиализирани¹⁸, докато английският език не позволява използването на непреходните глаголи нито в

¹⁵ Büßmann, 2002: 426.

¹⁶ Büßmann, 2002: 426. Както ще стане ясно по-нататък и други автори изказват същото мнение.

¹⁷ Abraham, 1987: 9. (еднозначно за качествени изказвания (генерична употреба), а не за единични събития/предикации за отрязък от време в индивидуалното развитие на човека или ограничени във времето състояния – преводът мой – A M)

¹⁸ Abraham, 1987: 10.

пасив, нито в медиал¹⁹. Абрахам отхвърля като неподходяща употребата на понятието “медиални глаголи” и говори за “медиални конструкции”²⁰.

Олга Рьош²¹ задава въпроса, дали изобщо съществува медиум в съвременния НЕ. Авторката изхожда от една група номинални конструкции в съвременния НЕ, наречени *Funktionsverbgefüge* – номинални словосъчетания с глагол, който е загубил основното си значение²², като например:

der Kontrolle unterliegen – подлежса на контрол,
Vertrauen genießen – радвам се на доверие
unter Schutz stehen – стоя под защита²³,

които според нея могат да бъдат наречени, ако не точно пасивни конструкции, то поне конструкции с пасивно значение. Трансформацията на такива конструкции води до различни резултати:

- трансформация в пасив: *in Vergessenheit geraten = vergessen werden* (изпадам в забрава, забравяят ме, бивам забравен); *Vervollkommenung erfahren = vervollkommen werden* (усъвършенствам се);

- трансформация във възвратни глаголи: *zum Ausdruck kommen = sich ausdrücken* (изразявам се); *Niederschlag finden = sich niederschlagen* (натъжавам се, обезкуражавам се, отчайвам се);

- трансформация в едновалентни непреходни глаголи: *ins Stocken geraten = stocken* (запъвам се (при говорене); *zur Wirkung gelangen = wirken, zu wirken beginnen* (действам, започвам да действам);

- трансформация в конструкция от прилагателно име с глагол връзка: *in Verlegenheit kommen = verlegen werden* (изпадам в смущение, смутен съм, смущавам се); *in Wut geraten = wütend werden* (изпадам в ярост, ядосвам се, ядосан съм);

¹⁹ Abraham, 1987: 19.

²⁰ Abraham, 1987: 20.

²¹ Rösch, 1991

²² Петков ги нарича функционални глаголни съчетания. срв. Петков, 2002: 57-59.

²³ Rösch, 1991: 253.

- нямат описателно съответствие: *Beifall finden* (намирам одобрение, харесвам се, имам успех); *Fiasko erleiden* (претърпявам фиаско).

Ръош предлага конструкциите от такъв тип да бъдат причислени към една т.н. преходна степен (*Übergangsstufe*²⁴) между актива и пасива и онагледява предложението си в прегледна таблица, която представя намаляването на активността от активното изречение с преходен глагол до трансформираното изречение с тричленен пасив като систематизира анализа на логическите, семантичните и синтактичните допълнения в този тип конструкции. Това ѝ дава основание да очертава една тенденция в развитието на НЕ, а именно – тенденцията към оформяне на нова категория в немската залогова система – медиум²⁵. Нейните основания за това са някои белези на медиума, които са характерни и за групата на номиналните словосъчетания с функционален глагол, а именно:

- от гледна точка на валентната теория медиалните образувания са предимно моновалентни;
- единственият аргумент на медиалния предикат се изявява като подлог в номинатив;
- семантичната функция на аргумента не може да бъде еднозначно определена; това очевидно говори за неговата полифункционалност.²⁶

Дали очертаната от авторката тенденция ще се наложи и в НЕ ще се стигне до тричленна диатеза актив-медиум-пасив е много рано да се каже. Факт е обаче, че в НЕ (както впрочем и в БЕ, и в други езици) съществува една т.н. “остатъчна група глаголи”. Бринкер²⁷ я нарича „*neutrale Restgruppe*“ (неутрална остатъчна група) и включва в нея глаголите, които не подлежат на трансформиране, като *geschehen*, *gelingen*, *missglücken*, *eintreten*, които са наречени *Geschehensverben* – глаголи за

²⁴ Rösch, 1991: 254.

²⁵ Rösch, 1991: 258.

²⁶ Rösch, 1991: 254.

²⁷ Brinker, 1971: 128.

изразяване на събитие, както и т.н. безлични глаголи за изразяване на природни явления като *regnen*, *blitzen* и др. Жеребков²⁸ причислява към тази група и т.н. в НЕ претеритопрезенциа, които също не могат да образуват пасив, защото обикновено са само части от предикати. В моята докторска дисертация²⁹ аз защитавам тезата за принадлежността и на спомагателните глаголи към тази група, защото те също са части от предикати при образуването на сложните глаголни времена.

Както се вижда в полето на залоговостта има много спорни и нерешени проблеми, които чакат своите изследователи.

Затова като “залогови отношения” в НЕ и БЕ в настоящия труд се приема опозицията *деятелен залог* в БЕ и *актив:пасив* (*Aktiv:Passiv*) в НЕ и се използват тези понятия. Ограничавам се в проследяването на граматикализираните/парадигматизираните форми за С3/пасив в двата езика, като вземам под внимание разликата между граматикализиране и парадигматизиране³⁰. С други думи, разглеждат се само причастно-страдателните конструкции в БЕ и *werden-* и *sein-*

²⁸ Žerebkov, 1998: 18.

²⁹ Mihailova, 2003: 68 дис.

³⁰ Разликата се прави главно в съветското езикознание Растрогуева, 1989: 87сл.; Смирницкий, 1959: 68 сл. Под граматикализиране се разбира превръщането на едно синтактично свързване в аналитична форма, а под парадигматизиране – включването на тази форма в системата на категориалните опозиции. Обединяването е възможно въз основа на обстоятелството, че статутът на една аналитична форма означава същевременно принадлежност към (вербалната) парадигма.

Тук се приема схващането на Котин, че от гледна точка на съдържателния обхват на двете понятия парадигматизирането е по-широко понятие, което включва не само повишаването на статуса на синтактичните конструкции (всъщност самото граматикализиране), но също и другите възможни начини за попълване на формиращата се парадигма, като напр. образуването на дадена форма по принципа на аналогията, т.е. без собствен синтактичен архетип.

Passiv в НЕ, а в определени случаи и възвратно-страдателни конструкции в БЕ и конструкции с възвратни глаголи в НЕ, защото на определен етап в развитието на двата езика те са били доминиращата възможност за изразяване на залогови отношения. Не споделям схващанията за наличието само на СЗ на действието (*Vorgangspassiv*) и СЗ на състоянието (*Zustandspassiv*) в НЕ. Не споделям също така и становищата, че в БЕ залоговост може да се изразява само с причастно-страдателни конструкции. Въпреки това в този труд залогът се разглежда само като морфологична категория. Полето на залоговостта обаче включва и други конструкции, които по своята форма са деятелни/активни, но по своето значение са страдателни/пасивни, напр. в НЕ: *sein + zu + Infinitiv, sich lassen + Infinitiv*, прилагателни имена с окончания *-bar/-lich* и др., *Gerundiv, редуцирана валентност...* и в БЕ – *редуцирана валентност (Магазинът затваря в 18 часа.)*, прилагателни имена с окончания *-аем, -иаем, -ааем* (*Той е трети ден неоткриваем./Положението е неконтролирамо.*), конструкцията *съм + отглаголно съществително име (Картофите са за ядене. Водата не е/ не става за пиење.)*. Всички те могат да бъдат обект на бъдещи изследвания.

Всички днешни езикови форми, в частност деятелен и страдателен залог, са резултат от многовековното историческо развитие на езика и следствие от различни, понякога противоположно действащи един на друг фактори. В този смисъл развитието на една граматическа категория представлява нееднозначен и противоречив процес, при който от многото възможности за развитие е била избрана/се е наложила една³¹. Задача на науката е да изследва причините за налагането на точно тази една възможност.

³¹ Kotin, 1998: 11.

1.2. Задачи.

Формулираните цели на изследването предполагат изпълнението на следните задачи:

- 1) проучване на езиковедската литература за залоговите отношения в НЕ и БЕ (а поради допускане на влияние от други езици и в латински, други германски езици, старогръцки и други балкански и славянски езици). Не мога да се съглася с твърденията, че БЕ е изгубил “специалните форми за страдателен залог”³². Сякаш като доказателство на противното Куцаров³³ извежда цялостната парадигма на СЗ в съвременния БЕ;
- 2) подбиране на корпус за изследване сред немногобройните в старовисоконемския (СтВНЕ) и старобългарския (СтБЕ) език писмени паметници, но и сред все по-многобройните, различни по жанр, тематика и стил произведения от времето след откриването на книгопечатането;
- 3) описание, изследване и сравняване на корпусния материал на двата езика;
- 4) проследяване на промените, настъпили в НЕ и БЕ при използването на формите на СЗ, особено в периода на преминаване от синтетизъм към аналитизъм;
- 5) търсене на евентуални прилики във възникването и налагането на страдателния СЗ по време на появяване или като следствие от определено историческо развитие на двата езика и носителите им;
- 6) описание на различията в парадигмата на СЗ в НЕ и БЕ от въвеждането на писмеността в двата езика до наши дни;
- 7) обобщаване на проучения корпусен материал и извеждане на особеностите на СЗ в двата езика в различни периоди от развитието им;
- 8) формулиране на изводи от направеното диахронно изследване на залоговите отношения в НЕ и БЕ, които биха:

³² Мирчев, 1995: 91.

³³ Куцаров, 2002: 432-438.